

PASTABOS LIETUVIŲ KALBOS 1. SING. COND. FORMŲ ISTORIJAI

Lietuvių kalbos atlaso III tome (Atlasas 1991) yra duomenų, kurie reikšmingi 1. sing. cond. formų, ypač su baigmenimis *-čia* ir *-čiau* (pvz., *rašýčia*, *rašýčiau*), sudarančių vieną iš didžiųjų lietuvių kalbos istorinės gramatikos mįslių, raidai išaiškinti, jų tarpusavio santykiui nustatyti. Šių formų kilmės problema (paskutiniai darbai: Mathiassen 1993 ir Mańczak 1995) šiame straipsnyje nebus liečiama, nors pateikti duomenys yra reikšmingi jai spręsti.

Kaip žinome, dėl formų su *-čia* ir *-čiau* raidos kalbos istorikai yra pateikę du prieštarigus kits kitam požiūrius: 1) forma su *-čia* esanti pirmykštė, o su *-čiau* – antrinė, atsiradusi derinantis prie asmenavimo sistemoje turimos fleksijos, ir 2) pirmykštė esanti forma su *-čiau*, o su *-čia* atsirado dėl *-čiau* “netaisyklingo” sutrumpėjimo (plačiau Zinkevičius 1981, 122–128 ir ten nurodyta literatūra).

Šio straipsnio autorius laikėsi ir tebesilaiko pirmojo požiūrio (Zinkevičius 1966, 262–264; 1981, 122–128). Ištyrus abiejų formų paplitimą senuosiuose raštuose, buvo konstatuota, kad *-čiau* šalia *-čia* turėjo atsirasti lietuvių kalbos ploto vakarinėje dalyje, Prūsijos kunigaikštijoje, o iš ten paplito Lietuvos valstybėje, kur ilgainiui įsivyravo šalia senesnės *-čia* (Zinkevičius 1981, 124). Tokią išvadą visiškai patvirtina Atlaso 103 žemėlapis ir jo komentarai (p. 107), rodantys, kad *-čiau* ir dabar šnekamojoje kalboje tebėra labiausiai įsigalėjusi buvusioje Paprūsėje (prie Kaliningrado srities) ir iš čia jos plotas dviem dideliais kykliais nusidriekė į šiaurę net iki Latvijos sienos ties Mažeikiais, Naująja Akmene bei į rytus bemaž iki Ukmergės. Visame tame plote daug kur tebevartojama kaip gretiminė ir senoji forma *-čia* (resp. *-čio*), o žemaičių tarmėje turima dar *-čiu*, pvz., *rašýčiu*, analogiškos kilmės kaip *-čiau* (plg. fleksiją *raš-iau* ir *myl-iu*). Kad čia visur *-čiau* yra nauja forma, rodo Atlaso medžiagos rinkėjų atitinkamos pastabos, žr. komentarų p. 107. Dėl bendrinės kalbos įtakos ši forma toliau sparčiai plinta. Atlaso medžiagos rinkėjų duomenimis neretai ji pasakoma ir žemėlapyje nenurodytose vietovėse (ten pat).

Pažymėtina, kad atitinkama sangražinė forma *-čiaus(i)*, pvz., *rašýčiaus(i)* yra dar labiau išplitusi negu paprastoji *-čiau*. Atlaso duomenimis ji turima beveik visoje Lietuvoje (ypač jeigu prie jos priskirsime dar variantą *-tausi*), žr. 104 žemėlapį ir atitinkamą komentarą p. 108. Be abejo, tai daugeliu atvejų bendrinės kalbos bei raštų įtakos padarinys.

Visa tai, kas pasakyta, prieštarauja antrajam 1. sing. cond. formos raidos aiškinimui, kurio pradininkas buvo Jonas Kazlauskas (Kazlauskas 1961, 73–89;

1968, 385–404), o dabar jį propaguoja Witoldas Mańczakas (Mańczak 1995, 113–117).

Atlaso duomenys taip pat patvirtina žemaičių tarmėje turimos formos *-čiuo* (pvz., *rašýčiuo*) kilmės aiškinimą, būtent, kad ji atsiradusi iš sangražinės *-čiuo-si*, savo ruožtu pasidarytos šalia žemaičiams būdingos *-čiu* pagal *nešu : nešúo-si* pavyzdį (Zinkevičius 1966, 363). Iš atlaso duomenų matyti, kad *-čiuo* turima tik žemaičių tarmėje. Aukštaičiai jos neturi, kaip neturi ir *-čiu*. Bet svarbiausia, kad sangražinė *-čiuo-s(i)* žemaičių vartojama plačiau už nesangražinę *-čiuo*.

Atlaso duomenys taip pat neprieštaruoja rytų Lietuvoje retai pasitaikančios (kaip gretiminės) 1. sing. cond. formos *-čiai* (pvz., *rašýčiai* ‘rašýčiau’) kildinimui iš *-č-ai* (čia *-ai* dalelytė!).

LITERATŪRA

- Atlasas 1991 = Lietuvių kalbos atlasas. III. Morfologija. Vilnius.
Kazlauskas, J. 1961. Iš optatyvo istorijos. Lietuvių kalbotyros klausimai 4, 73–89.
Kazlauskas, J. 1968. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius.
Mańczak, W. 1995. Origine de la 1re pers. sing. du conditionnel lituanien. *Linguistica Baltica* 4, 113–117.
Mathiassen, T. 1993. An Unorthodox View of the 1. p. sg. Subjunctive (Optative) in Lithuanian. *Baltistica* 28, 5–8.
Zinkevičius, Z. 1966. Lietuvių dialektologija. Vilnius.
Zinkevičius, Z. 1981. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. II. Vilnius.

Zigmas Zinkevičius
Justiniškių 41–24
LT-2056 Vilnius